

CONCURENȚA SINONIMELOR ÎN EPOCA VECHĂ

LA CONCURRENCE DES MOTS SYNONYMES DANS L'ÉPOQUE ANCIENNE

(Résumé)

L'analyse du vocabulaire de l'époque ancienne révèle l'existence des séries de synonymes composées de mots d'origines différentes, emprunts ou bien calques linguistiques. Dans certains cas, les emprunts ou les calques viennent s'ajouter aux termes hérités ou bien aux autres emprunts plus anciens. La relation de concurrence qui s'établit entre les mots ayant la même signification a conduit à la disparition de certains d'entre eux dans la langue.

Mots clés: l'époque ancienne, emprunt linguistique, calque linguistique.

1. Existența mai multor influențe lexicale pe parcursul epocii vechi (1500–1780)¹ a antrenat intrarea în vocabularul românesc a unor termeni cu același sens ori cu unul apropiat. Aceste împrumuturi fie s-au adăugat cuvintelor moștenite, fie au avut rolul de a denumi noțiuni pentru care limba nu dispunea încă de termenii necesari. Cercetarea de față are ca obiect analiza câtorva serii sinonimice, ceea ce va permite evidențierea felului în care anumite sensuri sau noțiuni au fost exprimate de-a lungul perioadei menționate.

¹ *Terminus a quo* al perioadei se explică prin posibilitatea ca cel mai vechi text românesc cunoscut, *Psaltirea Hurmuzaki*, să aparțină sfârșitului veacului al XV-lea (vezi, în acest sens, Al. Mareș, *Considerații pe marginea datării Psaltirii Hurmuzaki*, în „Limba română”, XLIX, 2000, nr. 4–6, p. 682), în vreme ce anul 1780 este considerat limita dincolo de care începe să se vorbească despre epoca modernă (vezi Ion Gheție, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 31–32).

În cadrul sinonimelor înregistrate la nivelul lexicului popular, provenite, mai ales, din limbile neoslave, din maghiară, neogreacă ori turcă, nu se poate vorbi despre o concurență reală între termeni, dat fiind faptul că, în general, fiecare cuvânt al unei serii sinonimice a circulat în arii lingvistice diferite.

De cealaltă parte, la nivelul limbii literare, intrarea în vocabular a mai multor cuvinte cu sens asemănător a reprezentat fie o consecință a traducerilor multiple, depinzând, printre altele, de cunoștințele lingvistice ale scribilor, fie o acțiune deliberată a traducătorilor, care puteau opta pentru echivalarea variată a aceluiași termen din considerente de ordin stilistic. Nu în ultimul rând, adoptarea mai multor cuvinte cu același sens a fost favorizată și de lipsa unei terminologii specifice diverselor limbaje, aflate în formare, așa încât fiecare traducător putea să aibă propria opțiune în echivalarea anumitor termeni, în cazul în care limba-sursă avea ea însăși mai multe cuvinte cu același sens. Mai mult decât atât, în cazul primelor texte religioase traduse, pe lângă faptul că româna nu dispunea de termenii necesari echivalării noilor noțiuni întâlnite în slavonă, a fost vorba și despre necesitatea nealterării textului considerat a fi sacru, astfel încât noii termeni puteau fi preluați ca atare. Demn de remarcat este faptul că, de foarte multe ori, sinonimia a constituit chiar o modalitate de glosare internă a termenilor considerați mai puțin cunoscuți.

Seriile sinonimice analizate în continuare au fost împărțite în două categorii. În prima dintre ele am încadrat cuvintele cu același sens provenite din împrumuturi, cărora le-am adăugat uneori și creații interne frecvent utilizate în epocă cu sensul analizat, ori care au prevalat ulterior în denumirea noțiunii sau a sensului respectiv. Cealaltă categorie am rezervat-o dubletelor, tripletelor ori cvadrupletelor sinonimice, rezultate din împrumuturi și calcuri lingvistice.

În măsura în care s-au dovedit a fi relevante, iar textele-sursă au permis-o, am extras contextele similare în care sinonimele analizate apar unul în locul celuilalt, ceea ce va arăta preferințele traducătorilor sau ale epocii pentru anumiți termeni.

2. Serii sinonimice alcătuite din împrumuturi și, eventual, creații interne ale limbii

2.1. Pentru sensul ‘dobândă (excesivă) încasată de cămătar pentru sumele date cu împrumut’ au circulat mai mulți termeni. În primul rând îl voi menționa pe *camătă*, de la care a fost derivat *cămătar*, prezent în definiție. E un împrumut din sl. *kamata*, atestat începând din secolul al XVI-lea și nealterat semantic ori formal până în româna contemporană (CT, 147^r; AC, 1765; CC², 7; Caz. V, 279; BB, 90; ULM, 131^r). Același sens l-au avut cândva alte două slavonisme: *mită* (< sl. *mito*) ‘camătă, dobândă’ (PO, CB II, 15; v. DLR) și *măzdă* (< sl. *mizda*). Cu sensul în discuție, *mită* a fost înregistrat în PO: *Mită încă să nu iai de pre însu* (v. DA, s.v.). În ceea ce-l privește pe *măzdă*, DLR consemnează

sensul discutat doar la nivel regional, oferind o atestare târzie, în culegerea de *Poezii populare din Maramureș*, publicată de Tit Bud în 1908: *Îți ia moșia... C-a cuprins-o cu mândă* (Bud, P. P., 40; v. DLR).

În vocabularul limbii vechi, pentru aceeași noțiune au mai fost înregistrați: *aslam* (< rus. *oslam* sau tăt. *aslam*, v. DA; v. rus. *oslam*, v. Scriban, D.), cu prima atestare în *Psaltirea Scheiană*. Termenul a mai fost înregistrat și în *Apostolul* din 1618 sau în *Manuscrisul de la Ieud* (v. ILRLEV, p. 183). Ultima atestare din DA a fost preluată din *Crestomația* lui Gaster, și aparține unei *Psaltiri moldovenești* din 1710: *de aslamuri și nedreptăți va izbăvi sufletele lor* (v. DA, s.v.);

adămană (< magh. *adomány*) ‘camătă’ (PH, 9^v);

*ujură*¹ (< magh. *uzsora*) ‘camătă, uzură’: *Cade-se ție se dai argintul miu neguțatorilor și deca am venit eu, luvaș al miu cu ujura* (TS, 102^r);

asupră, izolat din loc. adv. *cu asupră* ‘cu dobândă’, atestat în PS și în *Psaltirea lui Coresi*: *nu scăzu de calea lui asupra și hicleșigu* (PS, 85^r, Ps. 54: 12; cf. același verset în CP¹: *și nu scăzu de calea lui asupra și înșelăciuni*; CP¹, 100^v). În *Psaltirea Hurmuzaki*, în locul lui *asupră* nu apare niciunul dintre sinonimele analizate: *și nu scăzdu den calea lui rreu și celuire* (PH, 45^v); cf. în Biblia 1994: *Și n-a lipsit din ulițele ei camătă și vicleșug* (Ps. 54: 12).

De remarcat că trei dintre cuvintele seriei, respectiv *aslam*, *adămană* și *camătă* apar unul în locul celuilalt în același context în psaltirile din secolul al XVI-lea:

PS	PH	CP ¹
<i>Argintul său nu deade într-aslamu și mândă spre nevinovați nu luo</i> (18 ^v).	<i>Argintul său nu va da într-adămană și plată nu va lua de la nevinovați</i> (9 ^v).	<i>Argintul său nu deade întru camătă și preț spre nevinovați nu luo</i> (20 ^v).

2.2. Același context este elocvent pentru următoarea serie sinonimică, care grupează termeni având sensul ‘sumă de bani sau daruri date unei persoane oficiale cu scopul de a o corupe să facă un lucru ilegal’. Celor trei termeni, respectiv: *mândă* (PH, 21^r; PS, 18^v, 19^r; CPr., 141; GB, 182^v; EPrav., 483; 1634, DRH, A, XXII, 170) – *plată* (< sl. *plata*) (PH, 9^v) – *preț* (lat. *pretium*) (CP¹, 20^v), li se adaugă învingătorul seriei, respectiv, slavonismul *mită* (< sl. *mito*), cu atestări pornind din secolul al XVI-lea până astăzi (CV, 32^v; CL, CT, ULM, ap. DLR).

2.3. Cu sensul ‘viperă, șarpe veninos’ au circulat împrumuturile: (*a*)*spidă* (< sl. *aspida*) (PH, 78^v; PV, 8^v; PS, 151^r; CP, 105^v; CP¹, 267^v; CC², 545; PO, 174; CTd., 95^r; CS, 55^v; MC, 88^v; DVS, I, 79^r) – *năpârcă* (cf. alb. *neperke*,

¹ *Uzură* (< lat. *usura*, fr. *usure*) a fost atestat ulterior, la Dimitrie Țichindeal, în *Filosoficești și politicești prin fabule moralnice învățături*. Acum întâia oară culease și întru acest chip pre limba românească întocmite, Buda, 1814.

nepertke): *o năpârcă* (cf. *vipere* în NT, BB) *din căldură ieși și mucică mânra lui* (CPr., 137; v. și CII, 272; v. DLR) – *așpiș* (< magh. *áspis*, lat. *aspis*) (cca. 1660, ap. Tamás, EW, 76; Vis.C, III, 89)¹ – *ehidnă* (< ngr. *ἔχιδνα*, sl. *ehidna*) (DVS oct. 79^r; CII, I, 17; ap. DLR) – *viperă* (< lat. *vipera*) (NT, 172^r; MLex.; BB; CII; AC; v. DLR).

Primul membru al seriei, *aspidă*, apare consemnat atât în psaltirile din secolul al XVI-lea, cât și în BB:

PS, Ps. 90: 13	PH, Ps. 90: 13	CP ¹ , Ps. 90: 13	BB, Ps. 90: 13
<i>spre aspidă și vasilisc calci și calci leu și zmeul</i>	<i>pre aspidă den vasileiu călca-veri și frământă>n-ta-veri leu și zmeul</i>	<i>Spre aspidă și vasilisc calce și calci leu și zmeul</i>	<i>Preste aspidă și vasiliscu vei încăleca și vei călca pre leu și pre bălaur</i>

Mai mult decât atât, *aspidă* este menținut și în versetul corespunzător din Versiunea Anania a *Bibliei*: *Peste aspidă și vasilisc vei păși și vei călca peste leu și peste balaur* (Psalmul 90, 13).

2.4. Pentru sensul ‘substanță rășinoasă, folosită în ceremoniile religioase’ am înregistrat termenii: *cadilă* (< sl. *kadilo*) (CP¹, 269^r; PS, 228^v; cf. *cădire* în PH) – *livan* (< sl. *livanŭ*) (CC², 559; CN, 17^v) – *tămâie* (< gr. *θμιάμα*) (CT, 3^r, 110^v; PO 283; Caz. V, 355; 1741, Ur. XII, 272; v. DLR).

Fiecare membru al seriei apare în tipăriturile coresiene, în vreme ce în *Biblia de la București*, în contexte de același tip, locul lor este luat de *tămâie*:

cadilă / tămâie

PS, <i>Cântecul lui David</i> , 140: 2	CP ¹ , <i>Cântecul lui David</i> , 140: 2	BB, <i>Psalm lui David</i> , 140: 2
<i>De se isprăvească-se rugăciunea mea ca o cadilă între tine.</i>	<i>De să se isprăvească rugăciunea mea ca o cadilă între tine.</i>	<i>Îndireptează-se ruga mea ca tămâie înaintea Ta.</i>

livan / tămâie

CC ²	BB
<i>și deșchiseră comoarale lor, aduseră lui dar: aur și livan și zmirnă</i> (CC ² , <i>Matei</i> , II).	<i>și, deșchizând comoarale lor, adusă lui darure: aur și tămâie și zmirnă</i> (CC ² , <i>Matei</i> , II: 11).

2.5. Cu sensul ‘templu păgân’ au circulat trei slavonisme: *capîște* (< sl. *kapište*) (AC, 1772; BB, 695) – *cumirniță* (< sl. *kumirŭnica*) (VI, 250^v) – *idolniță* (< sl. *idolŭnica*) (DVS, oct. 92^r). Aceștia li s-a adăugat împrumutul *templu*², cu variantele *templum* (< lat. *templum*) și *tempiu* (< it. *tempio*) (BIU, 13, 15, 24), atestate la Vlad Boțulescu în *Istoria universală*, glosate în unele

¹ De remarcat că originea îndepărtată a sl. *aspida*, respectiv a lat. *aspis*, este gr. *aspis* (v. Miklosich, *Lex.*, s.v.)

² Prima atestare din DLR este într-un text din 1829.

contexte prin *capişte* și chiar prin *biserică*, indiciu că împrumutul era nou: *Efesos, cetate foarte vestită în negoțatorie, în carea era templum (capiştea sau biserică) a dumnezeoaiei Diana (Artemis)* (BIU, 13); *Cnido, cetate vestită în vremile vechi, carea era zidită pe un munte ce cu acelaș nume să numea, unde și Afroditis dumnezeoaie avea statua (idol de piatră făcut) ei și era și frumos tempiu al lu Apolon și Neptun* (BIU, 15); *Cetatea cea mai vestită era Fasis (...) unde și boghinea Diana avea frumos templu – capişte* (BIU, 24).

2.6. Sensul ‘bun obținut prin drept succesoral, moștenire’ a fost exprimat prin termenii: *dobândă* (< *dobândi* < sl. *dobyti, dobođo*) (CV, 70^r; CPr., 160) – *dostoit* (< sl. *dostoitŭ*) (PS, 48^v, Ps. 32: 12; CP¹, 56^r, Ps. 32: 12) – *dosto(i)anie* (< sl. *dostojanije*) (CP¹, 21^v, Ps. 15: 5) – *ocină* (< sl. *otičina*) (CT, 147^r; PS, 220^v; PO, 74) – *parte* (< lat. *pars, -tis*) (PH, Ps. 32: 12) – *moștenire* (< *moșteni* < *moștean*) (BB, Ps. 32: 12).

Slavonismul *dostoit*, prezent în același context atât în PS, cât și în CP¹ are drept corespondent în PH termenul moștenit *parte*, în vreme ce în BB locul acestora este luat de *moștenire*, păstrat în Biblia 1994:

dostoit / parte / moștenire

PS, Ps. 32: 12	CP ¹ , Ps. 32: 12	PH, Ps. 32: 12	BB, Ps. 32: 12	Biblia 1994, Ps. 32: 12
<i>fericată limbă ce lui iaste Domnul Zeul lui; oameri ce alease în dostoitul său.</i>	<i>Ferecată limbă ce lui iaste Domnul Zeul lui, oameni ce alease în dostoitul său.</i>	<i>ferice limba celui <ce> iaste Domnulu Dumnedzeu, oamenrii carii alease și e în parte și e.</i>	<i>Fericit norodul căruia iaste Domnul Dumnezeul lui, norod pre carele au ales spre moștenire Lui!</i>	<i>Fericit este neamul căruia Domnul este Dumnezeul lui, poporul pe care l-a ales de moștenire Lui.</i>

Într-un alt context, lui *moștenire* din BB și din Biblia 1994 îi corespunde, de asemenea, *parte* în PH, iar în CP¹ slavonismul *dostoanie*.

dostoianie / parte / moștenire

CP ¹ , Ps. 15: 5	PH, Ps. 15: 5	BB, Ps. 15: 5	Biblia 1994, Ps. 15: 5
<i>Domnul parte destoinicia mea și păharul meu; tu ești ce tocmit-ai dostoania mea mie.</i>	<i>Doamne, parte e părții mele.</i>	<i>Domnul, partea moștenirii mele și păharului mie.</i>	<i>Domnul este partea moștenirii mele și a paharului meu.</i>

În *Codicele Voronețean* sensul analizat este exprimat prin *dobândă*, termen căruia îi corespunde în același context în BB derivatul intern *moștenire*, care se păstrează în Biblia 1994:

dobândă / moștenire

CV, I, Petru, I: 3-4	BB, I, Petru, I: 3-4	Biblia 1994, I, Petru, I: 3-4
<i>cu învierea lui Isus Hristos dintru morți întru dobândă neputredă și nespurcată.</i>	<i>pren învierea lui Isus Hristos den morți, spre moștenire nesticată și nespurcată și neveștejită.</i>	<i>prin învierea din morți a lui Isus Hristos, spre nădejde vie, spre moștenire nesticăcioasă și neîntinată și neveștejită.</i>

Într-un alt psalm, lui *parte* din *Psaltirea Hurmuzaki* îi corespunde în *Psaltirea Scheiană ocină*, ambele fiind înlocuite în *Biblia de la București* cu termenul *moștenire*, păstrat în Biblia contemporană:

ocină / parte

PS, Ps. 134: 12	PH, Ps. 134: 12	Biblia 1994, Ps. 134: 12
<i>Și deade țerile lor în ocine, ocină lu Israil oamerilor săi.</i>	<i>Și deade pământul lor parte, partea lu Israil, oamenilor săi.</i>	<i>Și pământul lor l-a dat ca moștenire, moștenire lui Israel, poporul Său.</i>

De precizat că pentru *parte* DLR nu consemnează sensul ‘moștenire’, atestat numai în PH, ci doar pe acela de ‘ceea ce revine sau urmează să-i revină cuiva dintr-o moștenire’, sens cu care apare atestat în CC²: *Zise cel fecior mai mic părintelui: Dă-mi ce mi se cade **partea** den avuție* (CC², 24, v. DLR).

2.7. Cu sensul ‘a necăji, a chinui, a prigoni’ au circulat: *dodei* (< sl. *dodějati*, sb. *dedejati*) (PH, 29^v; CP¹, 38^v; CC², 443; a. 1622, DIR, XVII, A, IV, 104; CPVN, 42^r; CH, 176) – *dosădi* (< sl. *dosaditi*) (CC², 317; PO, 52, 181; Caz. V, 236; CPVN, 54^r; Caz. B², 13^v; CII, 129^r) – *bântui* (< magh. *bántani*) ‘a supăra, a asupri’ (BB) – *urg(h)isi* (< ngr. *ὀργίζω*) (DVS nov., 162^v; BB, 150).

Urmărite în același context, se constată că în locul sinonimului *dodei*, prezent în PS, PH și CP¹, în BB apare *bântui*:

dodei / bântui

PS, Ps. 34: 13	PH, Ps. 34: 13	CP ¹ , Ps. 34: 13	BB, Ps. 34: 15
<i>Eu, cându ei dodeiia-mi, înveștia-me în sacu și pleca cu agiuratul sufletul meu.</i>	<i>Eu, cându ei dodeiră-mi, învește-me în saci și-mi smeriia cu postul sufletul meu.</i>	<i>Iară eu, când dodeiia-mi, înveștiia-mă în sac, și pleca cu ajun sufletul meu.</i>	<i>și eu, când ei mă bântuia, mă îmbrăcam cu sac.</i>

2.8. ‘Piatră prețioasă, topaz’: *draghicame* (< sl. *dragii kameni*; cf. *dragokameninŭ*, v. Mikolosich) ‘topaz’ (PH, 107^v) – *pazie* (< sl. *pazija*) ‘piatră prețioasă, topaz’ (CP¹, 242^v; PS, 206^v) – *topazie (topazion)*¹ (< ngr. *τοπάζιον*, lat. *topazius*) (*topazie*: PO, 271; Fl. D 1693, 56^v; *topazion*, DPV, 421; BB, 59):

¹ Potrivit DLR, varianta literară *topaz* a fost atestată prima oară în traducerea din greacă a lui Nicodim Greceanu (1811).

draghicame / pazie / topazion

PH, Ps. 118: 127	CP ¹ , Ps. 118: 127	BB, Ps. 118: 127	Biblia 1994, Ps. 118: 127
<i>Derept-acea îndră<gi>iu porâncitele <...> decât aurul și draghicamea.</i>	<i>Derept aceaia iubii zisele tale mai virtos de aurul și pazia.</i>	<i>Pentru aceea iubiiu poruncile Tale, mai mult decât aurul și topazion.</i>	<i>De aceea Ți-am iubit poruncile mai mult decât aurul și topazul.</i>

2.9. ‘Scrisoare (a apostolilor)’: *epistolie* (*efistolie, efistoliiu, ipistolie*) (< sl. *jepistolija*, ngr. *ἐπιστολή*) (CC¹, 226^r; Prav. 1640, 27^v; ap. DLR; DVS sept. 10^r; ap. DLR) – *poslanie* (< sl. *posūlanije*) (*Și iară la Ioan, în Poslania dentăiu, 69 (...)*, CC¹, 44^r; v. și VL, 3^r; EPrav., 18) – *tremeatere* (calc semantic după sl. *posūlanije* < *posūlati* ‘a trimite’) (*Și așa sfârșaste tremeaterea. Zborreasca tremeatere a lu Iacovu, CV, 55^r; v. și CPr, 342*) – *tremes* (calc după sl.) (*Sfântul apostol Pătru tremesul de zbor întâiu Pătru, apostol a lu Isus Hristos, CPr., 159*). De remarcat prezența tuturor acelor termeni în tipăriturile coresiene.

2.10. ‘Dorință puternică, năzuință’: *deșiderat* (< *deșidera* < lat. *desiderare*) (doar în PS) – *jale* (*jele*) (< sl. *žalī* ‘durere’; v. Miklosich, *Lex.*) (PH, 98^v; PS, CC², CII, v. DA) – *jelanie* (< sl. *želanije* ‘desiderium’, v. Miklosich, *Lex.*) (PS, 124^v; CP¹, 223^r; PO; Caz.V.; DVS) – *jaloste* (< sl. *žalostī* ‘luctus’, v. Miklosich, *Lex.*) (CP¹, 243^v; PS, 207^v) – *pohtă* (*poftă*) (< *pohti* (*pofti*)) (CV, 56^v; Prav. 1640; v. DLR) – *râvnire* (BB, 422).

Din această serie doar *jelanie* respectă sensul etimonului slavon, în vreme ce *jale* și *jaloste* au dobândit sensul ‘dorință puternică’ ca urmare a falsei legături stabilite de traducători între sl. *žalī, žalostī*, care aveau numai sensul ‘durere’, și verbul sl. *želati* care însemna atât ‘desiderare’ = ‘a dori’, cât și ‘lugere’ = ‘a suferi’. Totodată, potrivit atestărilor din DA, *jelanie* a pierdut definitiv și ulterior epocii analizate sensul etimologic ‘desiderium’, ajungând să circule cu sensul ‘durere adâncă; bocet; doliu’, fiind asimilat verbului *a jeli* (< sl. *žaliti* ‘lugere’ = ‘a jeli, a se plânge’) ‘se plânge; a-i părea rău de ceva’.

Iată cum se distribuie unii dintre termenii seriei în aceleași contexte:

deșiderat / jale / jelanie / pohtă

PS	PH	CP ¹	BB
<i>deșideratul păcătosului piiare</i> (Ps. 111: 10).	<i>jalea greașnicului peri-va</i> (Ps. 111: 10).	<i>jelania păcătosului piiare</i> (Ps. 111: 10).	<i>pohta păcătosului va peri</i> (Ps. 111: 9).
<i>Și mâncară și se săturară foarte și deșideratul lor aduse lor</i> (Ps. 77: 29).	porțiuni lacunară	<i>Și mâncară și se săturară foarte și de pohta lor aduse lor</i> (Ps. 77: 33).	<i>Și mâncară și să săturară foarte și pohta lor aduse lor</i> (Ps. 77: 33)
<i>și nu feriră-se de jelania sa</i> (Ps. 77: 30).	porțiuni lacunară	<i>și nu se feriră de pohtele lor</i> (Ps. 77: 34).	<i>nu să lipsiră de cătră pohta lor</i> (Ps. 77: 34).

jaloste / jale / râvnire

PS, Ps. 118: 138	CP ¹ , Ps. 118: 139	PH, Ps. 118: 139	BB, Ps. 118: 139
<i>Topitu-me-au jalostea ta.</i>	<i>Topitu-me-au jalostea ta.</i>	<i>Topitu-me-au jealea ta.</i>	<i>Topitu-me-au râvnirea ta.</i>

2.11. ‘A avea un sentiment de ură față de cineva; a detesta; a dușmăni’: *urî* (< lat. **horrir*e (PH, 107^r etc.) – *gilălui* (< mag. *gyülöl*ni) (PH, 118^r) – *urg(h)isi* (< ngr. *ὀργίζω*) (1516–1536, *Texte rom. sec. XVI*, GB, 393^r); PO 127; BB, 130; 1760, GCR II, 74; cf. AC, 5134) – *zăvidi* (< sl. *zaviděti*, ap. DHLR II: 536): *Soțu cu soțu zăvidindu* (AA, XXVIII, 103, ap. DHLR II: 536) – *omrăzi* (< sl. *omraziti*) (PS, 82^v; CP¹, 264^v) – *nenăvidi* (cu var. *nenavidi*, *năvidi*) (< sl. *nenaviděti*) (*nenăvidi*: PS, 227^r; CP¹, 266^v; *năvidi*: CP¹, 166^v) – *nevedea* (calc după sl. *nenaviděti*): *Atunce blăzni-se-vor mulți și unul la alaltu se vor vinde și se vor nevedea unul la alalt* (CT, 52^r).

Varianta *năvidi* a rezultat din izolarea negației *ne* din structura sl. *nenaviděti*: *Fă cu mine seamne în bine și să vază cei ce nu mă năvidesc* (CP¹, 166^v). În dicționarul lui Fasmer¹, sl. *nenaviděti* este explicat prin negația *ne* + *navideti* ‘a privi cu plăcere, cu bucurie’.

gilălui / nenăvidi / urî

PH, Ps. 138: 21	PS, Ps. 138: 21	CP ¹ , Ps. 138: 21	BB, psalmul 138: 20-21
<i>Au cinre gilă<lu>iaște. Doamne, gilălui<iu> și de vrăjmași<i> tăi și sfătuii?</i>	<i>nenăviditorii tăi, Doamne, nenăvidescu-i și de dracii tăi topescu-me.</i>	<i>Nenăviditorii tăi, Doamne, nenăvidescu-i și de dracii tăi potopescu-mă.</i>	<i>Au nu pre cei ce Te-au urât, Doamne, am urât și pe vrăjmașii Tăi mă topiam?</i>

urî / omrăzi

PH, Ps. 52: 2	PS, Ps. 52: 2	CP ¹ , Ps. 52: 2	BB, Ps. 52: 2
<i>Putrediră și urriră-se în fărădelegile sale.</i>	<i>Putrediră și omrăziră-se întru fărălege.</i>	<i>Potrediră și se omrăziră întru fără-leage.</i>	<i>Stricară-se și să urără întru fărădelegi.</i>

3. Dublete, triplete ori cvadruplete sinonimice, rezultate din împrumuturi și calcuri lingvistice

Oscilația între traducerea prin *bine/bună* – *dulce* a slavonului *blago*, coroborată cu echivalarea celui de-al doilea termen din cadrul unor compuse slavone calchiate prin cuvinte cu sens asemănător, iar uneori și cu împrumutul propriu-zis au făcut posibilă apariția unor serii de cuvinte cu același sens:

3.1. ‘Pioșenie, smerenie’: *bună-govire* (CC², 257, 258, 331 etc.) – *bună-govitură* (CPr., 229) – *dulce-govire*, calchiate după sl. *blagogověnije* ‘pietas’ sau *blagogověinstvo* (CC², 148).

Pe lângă alternanța *bună* / *dulce* în traducerea sl. *blago*, se constată și oscilația între sufixele *-ură* și *-re*, corespunzătoare sl. *-enije* (*blagogověnije*) / *-istvo* (*blagogověinstvo*). De remarcat, totodată, că *bună-govire* și *dulce-govire*

¹ Vezi Max Fasmer, *Этимологический словарь русского языка*, vol. I–IV, Moscova, 1986.

apar în același text (CC²). Seria este completată de împrumutul *smerenie* (< sl. *sŭmĕrjenije*), atestat în același text coresian, unde apare în raport de coordonare copulativă cu *bună-govire*: *Și de-aciia pre eluș nedestoinic se socoti și foarte pentru multa bună-govirea și smereniia a lui el se lepăda de-a se apropiarea lu Hristos și păcătoș pre eluși meniia și nedestoinci a fi cu nusul* (CC², 331).

3.2. ‘Credincios, pios, evlavios’: *bun-govitor* (CV, 20^v; CC², 517) – *dulce-govitor* (CPr., 7), calchiate după sl. *blagogovĕnĭnŭ* ‘pius’ – *blagocestiv* (*blagocistiv*) (< sl. *blagočĭstivŭ*) (MC, 46^r; Caz. V., 111^v; DVS, ian. 23^r; CHR., d. DA) – *bine-credincios* ‘evlavios, pios, cu frica lui Dumnezeu’, calchiat după sl. *blagočĭstivŭ* (Min. 1776, v. DA).

DA înregistrează doar adj. *govitor*, despre care menționează că apare „în legătură cu *bun*” și că este derivat de la verbul neatestat *govi*, cu originea în sl. *govĕti* ‘religiose vereri’. În fapt, asocierea atât cu *bun*, cât și cu *dulce*, nu este întâmplătoare, ci se datorează modelului slavon menționat. Totodată, singurul compus din DLR în a cărui structură apare *dulce* este *dulce-cinstit* ‘iubit, respectat’ (*Chemă doi șerbi ai săi și un voinic dulce-cinstit de slujitorii lui*; CPr., 44, v. DLR, s.v. *dulce*), despre care se menționează că este învechit și calchiat după v. sl.

3.3. ‘Miros plăcut’: *bună-mirodenie* (AOD, 16^r; NT, 163^r) – *dulce-mirodenie*, calchiate după sl. *blagoφhanije* ‘odori suavis’ (v. Miklosich, *Lex.*, s.v.) – *bună-mirosenie* (CPVN, 62^r, 128^r) – *dulce-miroseală* (CPVN, 61^v), calchiate după sl. *blagovonije*.

Bună-mirosenie și *dulce-miroseală* au fost atestate în același text cu două și, respectiv, o ocurență: *Mearsăm la începătoriul [și] strămoșul lor. Avraam. Era acesta plin de slavă și de dulceăț sufltească și de flori cu bună-mirosenie și șipoc de mir cu aromat* (CPVN, 62^r; v. și CPVN, 128^r); *Și era într-aceale blide poame minunate. Și foarte dulce-miroseală ieșia dintr-insele* (CPVN, 61^v). De fiecare dată, traducătorul a respectat originalul, așa încât oscilația se datorează textului slavon.

4. Concluzii

Cele mai multe dintre seriile sinonimice analizate au în componența lor elemente de origine slavă, în special slavonă, influența acestei limbi asupra vocabularului românesc fiind dominantă cel puțin până la sfârșitul secolului al XVII-lea. Scoaterea slavonei din administrație și din Biserică și intrarea țărilor române în sfera de influență a altor limbi, au condus la preluarea altor împrumuturi, cele din slavonă căzând, treptat, în desuetudine și fiind uitate. Astfel, lui *cadilă și livan* le-a fost preferat *tămâie*, preluat din greacă. Nici slavonismele *capîște*, *cumirniță* și *idolniță* nu au putut face față concurenței exercitate de împrumutul latino-roman *templu*. Niciunul dintre împrumuturile slavone ale seriei de sinonime care au circulat cu sensul „a avea un sentiment de ură față de cineva; a detesta; a dușmăni” nu mai este folosit astăzi. Alături de verbul moștenit *a urî*, vocabularul actual mai păstrează împrumutul grec

a urgisi, folosit încă de la Dosoftei cu sensul „a persecuta, a oropsi, a provoca cuiva o suferință”. Cercetarea în paralel a textelor religioase a scos la iveală faptul că unii termeni au rezistat în vocabular în ciuda concurenței exercitate de alte cuvinte sinonime.

IZVOARE, SIGLE

- AA: *Analele Academiei Române*.
- AC: *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicționar al limbii române*. Studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 2008.
- AOD: *Alexie, omul lui Dumnezeu*, ms. rom. BAR 5318, a. 1675 sau 1676, ed. Maria Stanciu-Istrate, în *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, vol. IV, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2001, p. 11–106.
- Ap. 1618: *Apostol fragmentar (Cuvânt pentru curăție)*, 1618; ed. GCR, I, p. 45–52.
- BB: *Biblia, adecă dumnezeiasca Scriptură*, București, 1688.
- Biblia 1994: *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grija a Prea Fericitului Teoctist, cu aprobarea Sfântului Sinod, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 1994 (<http://www.bibliaortodoxa.ro/>).
- BIU: Vlad Boțulescu de Mălăiești, *Istoria universală. Asia*, 1763. Vlad Boțulescu de Mălăiești, *Scieri III*, ed. Emanuela Timotin, A. Timotin, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2013.
- Caz. B²: *Chiriocodromion sau Evanghelie învățătoare*, Bălgrad, 1699.
- Caz. V: Varlaam, *Carte românească de învățătură*, Iași, 1643; ed. J. Byck, București, Fundația regală pentru literatură și artă 1943.
- CB: *Codice miscelaneu*, copiat de popa Bratul, 1559–1560, ed. Al. Gafton, <http://media.lit.uaic.ro/gafton> (Iași, Casa Dosoftei).
- CB I–II: B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, I–II, București, 1878–1879.
- CC¹: Coresi, *Tâlcul Evangheliilor*, [Brașov], cca 1567–1568.
- CC²: Coresi, popa Iane, popa Mihai, *Evanghelia cu învățătură*, Brașov, 1581.
- CH: Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar și indici de Stela Toma, vol. I–II, București, Editura Minerva, 1999–2000.
- CII: D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*; ed. P. P. Panaitescu și I. Verdeș, vol. I–II, București, Editura pentru Literatură, 1965.
- CL: Coresi, *Liturghier*, [Brașov, 1567–1568].
- CN: *Codicele Neogoeanus*. Miscelaneu copiat de Ion Românul din Sâmpetru, ms. rom. BAR 3821, a. 1620.
- CNM: Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*; ed. P. P. Panaitescu, în M. Costin, *Opere*, [București], 1958, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, p. 241–274.
- CO: *Cugetările lui Oxenstiern*, ms. rom. BAR 2773, a. 1779.

- Cosm.: *Cosmografie, adecă izvodirea lumii*, copiată de ieromonahul Antim, Cozia, ms. rom. BAR 1556, a. 1766.
- CP: Coresi, *Psaltire românească*, Brașov, 1570.
- CP¹: Coresi, *Psaltire slavo-română*, Brașov, 1577.
- CPVN: *Viața sfântului Vasile cel Nou și vămile văzduhului*, ms. rom. BAR Cluj 100, a. 1635–1641, ed. Maria Stanciu-Istrate, în *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, vol. IX, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2004.
- CS: *Codex Sturdzanus*, ms. rom. BAR 447, a. 1580–1619. Ed. Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 1993.
- CT: Coresi, *Tetraevanghelul*, Brașov, 1561. *Tetraevanghelul tipărit de Coresi. Brașov 1560 – 1561*, comparat cu *Evangeliarul lui Radu de la Mănăcești. 1574*, ed. Florica Dimitrescu, București, Editura Academiei Române, 1963.
- CTd.: *Codicele Todorescu*, ms. rom. BAR 5484. Ed. N. Drăganu, *Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București–Viena–Lepizig, Socec, 1914.
- CV: *Codicele Voronețean*, ms. rom. BAR 448, a. 1563–1583. Ed. M. Costinescu, București, Editura Minerva, 1981.
- DA: *Dicționarul limbii române*, București, 1913–1949.
- DHLR II: Ovid Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, II, Paris, Leroux, 1938.
- DIR: *Documente privind istoria României, veacul XVII*. A. *Moldova*, vol. I–IV, [București], 1952–1957, B. *Țara Românească*, vol. I–IV, [București], Editura Academiei Române, 1951–1954.
- DLR: *Dicționarul limbii române*, București, Editura Academiei Române, 1965–2009.
- DPV: Dosoftei, *Psaltire a sfântului proroc David (Psaltire în versuri)*, Unieș, 1673; ed. N.A. Ursu, Iași, Mitropolia Moldovei și Sucevei, 1974.
- DRH: *Documenta Romaniae Historica*, B, *Țara Românească*, XXI–XXXVIII, București, Editura Academiei Române, 1965 ș.u.
- DVS: Dosoftei, *Viața și petrecerea svinților*, Iași, 1682–1886.
- EPrav.: Eustratie Logofătul, *Pravila aleasă*, ms. rom. BAR Cluj-Napoca, fondul *Blaj*, nr. 41, a. 1632.
- GB: *Glosele Bogdan* (Moscova, Biblioteca Publică de Stat, fondul *Egorov*, 98, nr. 65/65); ed. M. Georgescu, în *Texte rom. sec. XVI*, p. 452–461.
- GCR, I–II: Moses Gaster, *Chrestomatia română*, I–II, Leipzig–București, F. A. Brockhaus–Socec & Co, 1891.
- ILRLEV: *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*, Coordonator: Ion Gheție. Autori: Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Constantin Frâncu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru și Mirela Teodorescu, București, Editura Academiei Române, 1997.
- MC: Moxa, *Cronograf*, 1620 (Moscova, Biblioteca Publică de Stat), ed. Hasdeu, CB, I, p. 345–406; ed. Hasdeu, CB II; vezi și: ed. G. Mihăilă, *Cuvente den bătrâni*, II, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1994; Mihail Moxa, *Cronica universală*, ed. G. Mihăilă, Editura Minerva, București, 1989.

- Miklosich, *Lex.*: Fr. Miklosich, *Lexicon palaeslovenico-graeco-latinum*. Emendatum auctum, Viena, 1862–1865.
- Min. 1776: Chesarie, episcopul Râmnicului, *Mineiul, luna lui octombrie, care s-au tipărit acum întâi românește*, Râmnic, 1776.
- MLex.: Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-român*; ed. Gr. Crețu, *Mardarie Cozianul, Lexicon slavo-românesc și Tâlcuirea numelor din 1649*, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1900.
- NT: *Noul Testament sau împăcarea cu legea cea noao a lui Hs. Domnului nostru*, Bălgrad, 1648.
- PO: *Palia*, Orăștie, 1582. *Palia de la Orăștie*, ed. V. Pamfil, București, Editura Academiei Române, 1968.
- Prav. 1640: *Pravila*, Govora, 1640; ed. Al. Odobescu, *Pravila bisericească numită cea mică, tipărită mai întâiu la 1640, în mănăstirea Govora*, București, Tipografia Academiei Române, 1884.
- PS: *Psaltirea Scheiană*, ms. rom. BAR 449. *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, ediție de I.-A. Candrea, București, Socec, 1916.
- PV: *Psaltirea Voronețeană*, ms. rom. BAR 693.
- Scriban, D.: August Scriban, *Dicționarul Limbii Românești. (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaisme, neologisme, provincialisme)*, Iași, Editura „Presa bună”, 1939.
- Tamás, EW: Tamás Lajos, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.
- Texte rom. sec. XVI: Texte românești din secolul al XVI-lea*. I. Catehismul lui Coresi. II. *Pravila lui Coresi*. III. *Fragmentul Todorescu*. IV. *Glosele Bogdan*, V. *Prefețe și epiloguri*. Ediții critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheție, Alexandru Mareș, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon. Coordonator Ion Gheție, București, Editura Academiei Române, 1982.
- TS: *Tetraevanghel*, Sibiu, cca 1551–1553 (zis *Evangeliarul din Petersburg* sau *Evangeliarul slavo-român*). *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu. 1551–1553*. Studiu introductiv filologic de E. Petrovici, studiu introductiv istoric de L. Demény, București, Editura Academiei Române, 1971.
- ULM: Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*; ed. P.P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955.
- Ur.: Th. Codrescu, *Uricariul cuprinzetoriu de hrisoave, anaforale și alte acte din sută a XV–XIX, atingătoare de Moldova*, vol. I–XXV, Iași, Tipografia „Buciumul Român”, 1852–1895.
- VI: Udriște Năsturel, *Varlaam și Iasaf*; ed. Maria Stanciu Istrate, *Reflexe ale medievalității europene în cultura română veche. Varlaam și Iasaf în cea mai veche versiune a traducerii lui Udriște Năsturel*, București, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2013.
- Vis. C: Ioan Viski, *A lui David crai și prorocul o sutie și cincizeci de soltari (Psaltire în versuri)*, Sântămăria-Orlea și Geoagiul de Jos, 1697 (fotocopie la BAR).

VL: Varlaam, *Leastvița*, ms. rom. BAR 6024, cca 1602–1613. Sfântul Ierarh Varlaam, Mitropolitul Moldovei, *Leastvița sau Scara raiului de Ioan Scărarul*, ed. Oana Panaite, Iași, Trinitas, 2007.

Maria STANCIU ISTRATE
Institutul de Lingvistică al Academiei Române
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, București